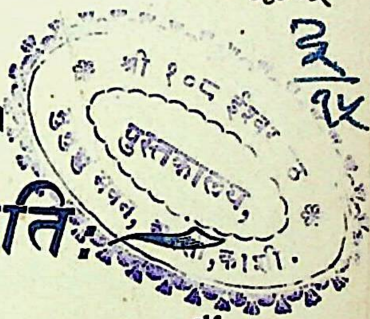
क
७८

ई
१५

ई
~~२२८~~
~~१९~~
१५

संस्कृत-मल

श्री १०८ परमहंस परिव्राजकाचार्य दण्डिस्वामि श्रीघनश्यामानन्द तीर्थ के करकमलयोः समर्पिता ग्रन्थकर्त्रा

॥ श्रीः ॥

शिवास्तुतिः

दिगन्ते विश्रान्तिर्जननि!
यशसां याचि पटुता
तवोन्मीलन्नीलाम्बुज-
नयनलीला परिणतिः ॥

उमापतिशर्म्मद्विवेदस्य ।

उमापतिकृता

शिवास्तुतिः

कुवेरनाथमाहात्म्यञ्च

श्यामसुन्दरशर्मकृतं
शिवाटिप्पणञ्च

अमवानिवासि-श्री-गंगारायतनूज-श्री-जयपालराय
वितीर्णसहायतया संवत् १९८१
एकाशीतितमे वर्षे मुद्रितम्

प्रकाशकः-
उमापतिशर्मा द्विवेदः कुवेरनाथविद्यालय-
प्रधानाध्यापकः कुवेरस्थान
कसया, गोरखपुर ।

बी. एल्. पावगी द्वारा
हितचिन्तक प्रेस, रामघाट, बनारस सिटी में मुद्रित ।

थमावृत्तिः १०००] १९२४ [मूल्यम् ।) आणकचतुष्टयम्

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्-कुवेरनाथ विद्यालय कसया-गोरखपुर
विद्यालयाध्यक्ष जगदानन्द शर्म्मा ब्रह्मचारी
अथवामिश्रपोखरा ³⁄₁₁₂ बनारस ।

॥ श्रीः ॥

विदितचरमेवैतद् विदुषा मविदुषाञ्च यदिह खलु सत्स्वपि चिरन्तनेषु विचक्षणानाम्परमपुरुषाणामनन्तेषु निबन्धेषु ध्रुवमाधुनिकानाम्परिकरः साहसमात्रमिति, किन्तु " परस्वादानेच्छाविरतमनसो वस्तु सुकवेः । सरस्वत्येवैषा घटयति यथेष्टम्भगवती " तिश्रीमदाचार्य्यवचनमनुसरत् केन नामनिरुध्यतां सारस्वतन्तेजोविस्फूर्जितम् । न हि कवयो नोत्पत्स्यन्ते, न च शब्दाः समाप्तिमेष्यन्ति, नापि सहृदयानां हृदयेषुप्रत्यग्राणाम्भावानां समुद्भवो न भविष्यतीति साम्प्रतिकसत्सन्दर्भाणामुपेक्षणमपि साहसमात्रमेवेति निश्चिनुमः । इयमिदानीं मतिमतां सम्मुखीना हार्दिकान्भावानुद्गिरन्ती विविच्य समालोचनीया भवद्भिः श्रीमदुमापतिकृता शिवास्तुतिः । नैतदतिरिच्यते, चेदुच्यतां य " द्दिगन्तेविश्रान्तिर्जननि ! यशसांवाचि पटुता । तवोन्मीलन्नीलाम्बुजनयनलीलापरिणति" रिति कवेर्वाचोयुक्तिः स्फुटमनुभूयत एवैतस्यामिति । वयन्तु ब्रूमः, अस्याः शिवाया अहो प्रौढिपरिपाकः, अहो गाम्भीर्य्यं, किञ्चाहो गीस्तरङ्गभङ्गी, किमधिकेन प्रतिपदमेतस्याः साहित्यसारसञ्चयैश्चिरञ्चेतश्चमत्कुरुत इति भावुकजनमानसप्रत्यक्षैकसाक्षिकम् । स्मरणीयश्चात्र महाकविकालिदासेनाभिहितम् ।

" पुराणमित्येव न साधुसर्वं–नचापि काव्यन्नवमित्यवद्यम् ॥
सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते–मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥

इति प्रार्थयते—

श्रीकाशीनाथ शर्म्मा द्विवेदः ।

* श्रीः *

ॐ नमः शिवायै

(१)

शिवानन्दस्रोतःसरिदुदधिरेषा श्रुतिसखी-
महः स्थाणुस्थानञ्जगदवसिति वा व्यवसितिः ॥
अहो वीजं योमापतितमपि सन्तारितुमनाः
शिवा भूयात्सोमापतिवचनभङ्गीप्रणयिनी ॥

(२)

महिम्नां यस्या स्ते समुदय मुदाहर्तुमनसः
पराञ्चन्त्येवास्माज्जननि ! परमेष्ठिप्रभृतयः ॥

कृत्वाङ्के तनुजनुषं, करिवरवदनं सुपूज्यमानन्यम् ॥
सुमना वराय दातु, गिरिजामाता मुदे भवतु ॥१॥

(१) १ शिवा शिवास्तुत्योर्विशेषणानि तत्रतत्राभेदाध्यवसायः शिवानन्देति स्तुतिपक्षे शिवाया इति च्छेदः शिवपक्षे शिवस्येति २ स्तुतिपक्षे उ इति पृथक् मामित्यस्यार्थेमा शब्दः ३ स्तुतिपक्षे स्तोतुर्नाम शिवापक्षे शिवनाम शिष्टं स्पष्टं-शिखरिणी वृत्तम्-

(२) १ महिम्नां समुदयं समुदाहर्तुमनस इत्यन्वयः अस्मान्महिमसमुदयात् २ कर्तुंमनसो मे इत्यस्य विशेष्यमध्याहार्यमन्यत्स्पष्टम्-

तथा ऽपि त्वान्दासे सदयमनसङ्कर्तुमनसो
भवेद्बालालापानुगुणरमणीया स्मृतिरलम् ॥

(३)

पुरो दर्शन्दर्शन्दुरितशतदुष्पाकपदवीं
त्रसन्तम्मामम्मातर्विवृतवदनम्वीक्ष्यविदृशम् ॥
शिवे ते माभैषी रितिवदनकालस्मितमुख–
प्रभापुञ्जङ्कोषाङ्कथय सुकृतानाम्प्रतिफलम् ॥

(४)

विषीदन्तम्भूयो विषमविनिपातादशरणं
रुदन्तम्मातर्मातरिति विलपन्तम्भवति ! माम् ।
निरीक्ष्य द्रागुद्यत्करुणहृदये यस्स निचित–
स्तवान्तर्भावो ऽन्तर्भवति कतमस्याम्परिणतौ ॥

(५)

शिवे ! त्वत्पादाब्जे मम नयनपद्मादविरतं–
गलद्वारान्धारा व्रजति मधुपाराध्यमधुताम् ॥
ततो ऽसौ रागार्द्रा पुलक मनु मे मातु रुदिता
जगन्नम्या रम्या पुलकपरिपाटी जयति ते ॥

---

(३) १ विवर्णमुखम् २ विकृतदृष्टिम् ३ ते मुखप्रभापुंञ्जमित्यन्वयः–
(४) १ उच्चावच्च पातात् विषयदौरवस्थ्या दितिभावः २ उद्यत्करुणञ्च तद्धृदयन्तस्मिन्नित्यर्थः निचितः सञ्चितः ३ अन्तर्भावः – आन्तरिकोभाव इति भावः–
(५) १ भ्रमरपेयपुष्परसताम् प्राप्नोतीत्यर्थः

(६)

क्षितीशानाम्भ्राम्यद्भ्रुकुटिकुटिलेक्षापरिचया—
द्विवर्णे मय्यम्ब ! प्रसृतकरुणा द्रागशरणे ॥
उपेक्ष्यैवाँज्ञप्ते कृतपरिकरानप्यनुचरान्
दयापूरोत्फुल्ला मम हृदयमुल्लासयसि किम् ॥

(७)

दरिद्रो ऽयं हेय ॐ प्रकृतिविषमो ऽनार्य्यचरित—
स्तथा ऽयुक्तश्चेत्थं मयि धृतघृणानांखलु नृणाम् ॥
विपक्षे द्रागम्ब ! त्वामिह वितरन्तीष्टनिवहान्
ममानन्दैस्तेषामपि हृदयहृत्त्वम्फलासि किम् ॥

(८)

शिवे ! ऽसह्यक्लेशाज्जननि ! मुहुरित्येव लपिते
सिताऽम्भोजाभन्ते मुखमनुगृहीत्या विकसितम् ॥
तवेदन्नो किञ्चिन्मम तादियदेवा ऽस्ति सकलं
दयातो यन्मात ! मयि नयनपातम्प्रणयति ॥

---

(६) १ भ्राम्यन्त्या भ्रुकुट्या कुटिला येक्षावीक्षितिस्तस्याः परिचयाद्धेतोः २ विलक्षेमयीत्यस्य विशेषणम् ३ अनुशासितसकलसाधनकाटिबद्धान् अनुचरानित्यस्य विशेषणम् उपेक्ष्यैवेत्यस्य कर्म—

(७) १ इत्थम्भूतानां नृणां विशेषणम् २ प्रातिकूल्ये इष्टनिवहान् वितरन्ती त्वमित्यन्वयः ३ उक्तनृणामपीत्यर्थः ४ हृदयहारित्व मिति भावः यद्वा त्वामिति पृथक् पदं कि फलसीति रहस्यम्—

(८) १ अनुग्रहेण २ मुखङ्कर्तृ—

(९)

शिवालापाऽऽसक्तेः क्षणमनभिवीक्ष्या ऽथ निकटे
पतन्तम्मान्दृष्ट्वा सुखितशरणायातंजनते ! ॥
प्रिये हाँ साक्षेपा मयि बहुदया सा ऽनवँहितेः
सखेदा ऽपि स्वास्मिन् क्व नु तव दृगास्मि न्नवतरेव् ॥

(१०)

इदं वो ऽम्बाले ! ऽङ्कीकृतकुमुदबन्धोरपि च मे
तृणज्ज्योत्स्नास्नानं विहृतिरथवा नन्दनवने ॥
यदि स्निग्धा बाले मयि किल सुधालेपीनिपुणा
घनानन्दाऽधारा परिणति रुदारा तव दृशः ॥

(११)

क्षणो ऽयङ्क्षेपाढ्य ॐ क्षितितलचराणाङ्किमु शिवे !
दुरापो देवानाममरपतिसेवारतिजुषाम् ॥
अहो यस्मिन्नस्मिन्मयि पतितकाये कृतदया
समुत्तिष्ठोत्तिष्ठ त्वमिह जय जीवेति वदसि ॥

---

(९) शिवसंलापसम्बन्धात् २ बहुव्रीहिगर्भं संबोधनपदम्–३ शिवे–४ हां कष्टं साक्षेपा यद्वैकमेव पदम्– ५ अनवधानताहेतोरिति भावः ६–मयीत्यर्थः—

(१०) अम्बाले इतिमातृशाचि संबोधनम् २ मयीत्यस्य विशेषणम् ।
(११) यस्मिन्निति क्षणपरामर्शि ।

(१२)

अहो पांपा दौपामरमनाधिगत्या ऽपि शरणं
सरन्तन्त्वत्पादाम्वुरुहमभिवीक्ष्यां ग्रहिणि ! माम् ॥
न ताच्चित्रं यद् द्रौगाभिपतसि पातुन्त्रिनयने !
विचित्रन्त्वेतद्याच्त्रिदशपरिवारन्त्रपयसे ॥

(१३)

अये ऽव्या मा मम्व ! त्वमिति सकृदेतन्मदुदितं
यदायातङ्कर्णौ तव सति ! तदैवाऽव्यवहितम् ॥
करालम्बान्दित्सौ त्वयि चकित दृष्ट्या विरलय-
न्त्यमू वाला वालव्यजनवरसञ्चालनविधिम् ॥

(१४)

धृतालक्ताङ्काञ्चित्कलितफणिवल्लीवरदलां
तथा ऽन्याङ्कर्पूरप्रभृतिभृतकारण्डककराम् ॥
अहो दासीरेताः स्थगयसि तु विस्मापितहृदो
मनागाकर्ण्यासमद्वदनगलिताङ्गद्गदगिरम् ॥

---

(१२) हेता पञ्चमी २ नीचपर्यन्तम् ३ हठशालिनिस्त्वतन्त्रे-इति तात्पर्यम् ४ आभिधावसीत्यर्थः ५ सुरसमूहम्

(१३) अव्या इति क्रियापदम् २ सतीति सम्बोधनम्-

(१४) १ ताम्बूली २ पात्रविशेषः ३ दासीरित्यस्य विशेषणम ।

(१५)

स्मृतिर्वा सेवा वा ऽप्यहह कलहो वा प्रणतयः–
स्तुतिर्वा दुर्वाचस्त्वयि निहितबुद्धे १ किमपि वा ॥
ममा ऽसम्भाव्यन्नो तदपि नितरान्ध्येयमिति ते
कृपापूरोद्रेकस्सकलमिदमेकङ्कलयति ॥

(१६)

उमे मन्यं यत्पर्य्यचरमहमीशानमनिशं
स्वभावादेवैतत्फलमिव भवत्तत्परकृतेः ॥
त्वदुत्सङ्गे शम्भोर्गणपतिमुदीक्ष्या ऽपि सुखिनो
मदर्थन्त्वम्भिक्षाङ्कुरतलकपाले वितरसि ॥

(१७)

दिशन्त्वा ऽऽनन्दम्मे सुभगपदपद्मासनभृतो
दशाख्येथाऽऽकारेष्वपि गतविकारास्समरसाः ॥
सदालोकोन्निद्राः परमसुखसौभाग्यनिलया
इमे विभ्राजन्तो जननि ! ननु मुक्तास्तव नखाः ॥

---

(१५) १ कलयतीत्यस्य कर्तृपदम् २ अविशेषमित्याशयः–

(१६) १ सेवामकार्षम् २ परिचर्य्याफलमिव–३ तव क्रोडे ४ शम्भो विशेषणम्–कृतकार्यस्येति भावः ५ भिक्षापात्रभूते शम्भोर्नरकपाले इत्यर्थः–

(१७) नखेषु जीवन्मुक्तत्वमारोप्यते श्लेषेण–१ नखपक्षे पदपद्म–एवासने बिभ्रतीति–ते–मुक्तपक्षे सुभगपदे–सुस्थाने पद्मासनभृत इत्यर्थः। पद्मासनमासनविशेषः २ नखपक्षे दशसंख्यया ऽऽख्येया कारास्तेष्वित्यर्थः। मुक्तपक्षे दशा विवर्तादिब्रह्मदशान्ताभिराख्येयाकारेषु-विषयेषु गतविकारा इत्यर्थः अपूर्णोपमानात् मौक्तिकान्यपीत्यर्थः।

(१८)

शिवोत्सङ्गे वासस्सततमपि दासस्सुरतरु-
विलासो नागास्यप्रमुखसुखसाम्ये ऽप्रतिहतः ॥
अमुष्याहो देवाः पदयुगलसेवासु निरताः -
क्षणं ध्येन ध्यावञ्चरणजलजातञ्जननि ! ते ॥

(१९)

प्रफुल्लत्कह्लार[1]म्परिकलितताराँ[2] ध्यदि भवेत्
स्फुरन्मुक्तायुक्तङ्कमल मथ वा मुक्तमुकुलम्[3] ।
ततस्तुल्यञ्ज्योत[4]च्चरनखरजद्योतमयि ! ते-
सलाक्षाङ्घ्रिं वन्दे प्रणत[5]कमलाक्षादिकसुरम् ॥

(२०)

शिरो रोढुं शम्भोः पदनखररूपङ्कु[1]रमय-
न्न्यदाद्यत्तांरांशु[2]न्निजहृदयसारांश[3]मिति[4] ते[5] ॥
हृदाशून्यः कान्त्या विजितपरपद्मे तव पुनः-
पदाम्भोजे जातः कमलवनवैरी हिमकरः ॥

---

(१८) १ निराबाध इतिभावः

(१९) १ अरुणकमलम् २ नक्षत्रगणकीर्णमितितात्पर्यम् ३ त्यक्त-शैशवम्-विकसितमिति भावः ४ ज्योतादित्यारभ्य द्योतान्तमङ्घ्रिविशेषणम् ५ प्रणताः कमलाक्षादिकाः विष्ण्वादयस्सुरा यत्र तमित्यप्यङ्घ्रिविशेषणम् ।

(२०) १ बलिम्- २ विशदांशुम्- ३ सारभागम्- ४ अस्माद्धेतोः ५ तुभ्यम् न्यदादित्यस्य सम्प्रदानम्-अयम्भावः कमलवत्ते चरणे सत्यपि-चन्द्र-मसा शम्भुशिरोरोहणाय तुभ्यञ्चरणनखरूपतया निजहृदयसारभागः करो दत्तः इति हेतोश्चन्द्रमा अप्यसौ हृदा शून्यो निस्तेजा धृतगम्भीरखनीखनीलिमा जातः

(२१)

त्वदन्या का मान्या त्वदुपजनि[1]धन्याद्रितनये !
जननया[2] यस्यास्ते पदमिति दरार्त्तम्पुनरदः[3] ।
उदञ्चन्मञ्जीरन्नतिविकलहीरं[4] व्ययनमय–
च्छिर[5]: सौनासीरङ्कृतकरपुटीरम्यमुकुटम् ॥[6]

(२२)

वहिर्यद्विभ्राम्यन्त्यमररमणीमौलिगलित–
स्रजश्चम्पापुष्पैः[1] परिकलितकम्पा मधुलिहः ॥
ममत्वन्तावत्त्वत्पदकमलयो[2]स्तत्त्वविदय–
न्दधानः स्वोल्लासैः स्मितयति मनो ऽलिस्तव मुखम् ॥

(२३)

पदौ जङ्घे ऊरू कटिमुदर मूर्द्ध्वंह्वदयतः–
पतन्त्यस्मद्धेतो[1]: क्षरदति पय[1]: प्रस्नुतकुचौ ॥

किञ्च करप्राप्तेः सविशेषाभ्याञ्चरणाभ्यामितरपद्मानिविजितानीति स्वविजये चन्द्रमसः करदानरूपां कृतिमेव हेतुमुरीकृत्य तानि तम्वैरिणश्चामन्यन्त इति सारः

(२१) १ जन्म २ जनन्याः पदमिति दरार्त्तम्विभीतं शिरोविशेषणम् ३ पदम् ४ प्रणतिव्यापारविपर्य्यासितमञ्जीरहीरकामितिभावः ५ पदकर्त्तृकं क्रियापदम्– ६ ऐन्द्रंशिरोविशेषणम् ।

(२२) १ चम्पकेषु भ्रमरा नपन्तीति संप्रदायात् मधुलिट्कर्त्तृका क्रिया २ ममतां दधान इत्यन्वयः– मनो ऽलिविशेषणम्—

(२३) १ अस्मद्धेतोः पूर्वोक्तावयवेषु पतन्तीति शत्रन्तं गिरिजादृगित्यस्य विशेषणम्– अस्मद्धेतोरिति मध्यमणिन्यायेन क्षरदतिपयः प्रस्नुतकुचावित्यत्राप्यन्वेति—

तटावारोढुन्तौ प्लवत इव कालेन बहुना
कृपापारावारे त्वदुरसि निविष्टा गिरिशदृक् ॥

(२४)

तरंङ्गैरुन्नीता पुनरपि च मन्ये तव हृदो
निरायासा दांसे कृतपरिकरा ऽस्मत्सुखदिशा ॥
समुत्फुल्लोन्मज्ज्यानति विषमकम्बुम्परिलसत्-
स्रजम्मुक्तादीनामुपरि पतिता पल्लवयति ॥

(२५)

अयत्नैरप्राप्या वलयमुखरत्नैः कुसुमिता
सदानन्दाद् भूय ः पुलकितशतै ः कण्टकमयी ॥
कृतस्थाण्वासङ्गा कराकिसलयाऽऽमोदजननी
फलन्तत्तत्सूताम्भुजयुगलवल्ली तव शिवे ! ॥

(२६)

स्वकामानाम्पूत्त्यैं शतमवयवान्ते प्रणमतो
ममायासन्दृष्ट्वा कुतुकितमनोधैर्य्यकलिते ! ।

---

(२४) १ हृदस्तरंगैरिति सम्बन्धः २ भक्ताय कृतितत्परा ३ ममसुख हेतुनेति भावः समुत्फुल्लेत्यनेनान्वेति ४ विनिगीर्णोपमेयम् उपमानशेषाम्-ग्रीवामिति भावः ५ इत्यादि सर्वं गिरिशदृग्विशेषणम् सैव पल्लवयतीति क्रियायाः कर्त्री—

(२५) अकृतपुण्यादिश्रमैर्दुर्लभा २ कृतशिवसङ्गा वल्लीपक्षे कृततरु सङ्गमा—३ भुजयोर्वल्लीत्वारोपः—

(२६) ते अवयवान् प्रणमत इति ममेत्यस्य विशेषणम् २ कौतुकित-मनसा धैर्य्यमालम्बिते—इति सार्थं सम्बोधनम् ३ ईक्षणकोणगृहीतकरुणयो

तवा ऽयन्दृक्कोणाकलितकरुणोन्नीतजगतः
स्मितभ्रान्त्या ऽऽगण्डाञ्चिबुक मनुराग ॐ प्रसराति ॥

(२७)

इदन्दूराद् दृष्टन्दलितदुरदृष्टम्मृदुपद–
म्पुरा सूते भूतेश्वरनयनपूतेषु शरणम् ॥
तदा किम्वक्तव्यन्तव भवति ! भव्यं यदि भवेत्
कृपादृष्टिस्मेरम्वदनमिह हेरम्वजननि ! ॥

(२८)

अनास्था वन्धूके पुनराधिमधूकं विरसता–
तिलन्तत्स्मेरेन्दीवरामिति कियत्प्रायकलनम् ॥
अतस्तुल्याभावादविषयविशेषप्रभमिद–
म्प्रसन्नंवन्देऽहं मुखमिव तवैवेश्वरि ! मुखम् ॥

(२९)

समुल्लासश्चित्ते वहिरपि च वित्तेशविभवः
शरीरे कन्दर्पस्मयलयपटु ॐका ऽपि सुषमा ॥
दिगन्ते विश्रान्तिर्जननि ! यशसां वाचि पटुता
तवोन्मीलन्नीलाम्बुजनयनलीलापरिणतिः ॥

द्राक्षितजगद्यया तस्यास्ते इत्यर्थः ४ अनुरिति लक्षणे चिवुकान्वयी रागो ऽनुरागो वा–रक्तिमेति सामान्यगम्यो ऽर्थः विशेषस्तु सर्वत्र पद्येपु विशेषविद्भिरनुसन्धेयः

(२७) १ शिवनयनपवित्रेषु–अन्यत् स्पष्टम्–

(२८) तत्तन्मुखैकदेशोपमानत्वात्–२ तेभ्यस्तेषाम्विशेषाच्चेति भावः ३ अतुल्येतरकान्ति मुखविशेषणम्–४ अनन्वयः ।

(२९) गर्वध्वंसचतुरा–सुषमाविशेषणम्–सुषमा परमा शोभा–

(३०)

ममत्वद्वात्सल्यात्पुलकयति रागादपि तनुं
मरन्दोन्मत्तेन्दिन्दिरविदलदिन्दीवरनिभम् ॥
द्रुतन्दृष्टे दीने मयि सुकृतिहीने तव दया-
गलन्नीरैर्नेत्रम्प्रविरलितविन्द्वञ्जनयुतम् ॥

(३१)

द्युषच्छित्तादत्तो ऽत्तंतत्रिभवपत्त ॐ प्रणमताम्
क्षणाँ ॐ त्तेभ्यो भित्तागुरुगरिमसाक्ष्यैकविषयः ॥
त्तमः सर्वत्रा ऽयञ्जगदुदयरक्षात्तयकरो
ममाक्षय्यम्पापं त्तपयतु कटाक्षस्तव शिवे ! ॥

(३२)

अहो माद्दग्दीनाधमपरवशांनाङ् खलु गिरां
शरण्येतीवांसां स्थितिपरिचितेस्त्वच्छ्रवणयोः ।
विशन्तीनां शम्भोः पटुनटननीतौ निपुणता-
न्दिशन्तीयन्ते दृक्छुतिकुहरकूले विहरति ॥

---

(३०) पुष्परसमत्तभ्रमरकलितविकसन्नीलकमलतुल्यम्- २ प्रविरलिता विन्दवो यस्मिंस्तेनाञ्जनेन युतम् द्वयमपि नेत्रविशेषणम्

(३१) १ द्युषदो देवाः २ विपुलैश्वर्य्यैः ३ कल्याणि महोत्सवः ४ शिव नाम-स्पष्टमन्यत्

(३२) १ गिराँव्विशेषणम्-२ शरणे साध्वीति हेतोः ३ गिराम् ४ हेतौ पञ्चमी ५ इत्यपि गिराँव्विशेषणम् ६ शम्भुसम्बन्धि नृत्यनयाधिकरणकनै-पुण्यकर्मकदेशानुकूलव्यापारवतीति शाब्दो बोधः स्वतन्त्रं दृग्विशेषणम्-७ श्रवणकूपप्रान्ते-वेदागम्य स्थल इत्यपि शब्दमर्य्यादया लभ्यते विहरति विचरति क्रीडति वा ।

(३३)

जगत्पा॑त्रीकृत्य प्रकृ॑तिनटने॑पथ्यनिरतः
कृतौ सर्व॑न्तत्तँद्रसमभिनयन्यः सँमरसः ॥
प्रभुः सँ॑र्वस्वान्ते मम तु करुणाँनाट्यविषये
कटाक्षस्ते भूयाद्धरहृदयरङ्गस्थलचरः ॥

(३४)

कृतज्ञेनाङ्गायजितनियतिगङ्गाधरयतेः
समाधिव्यापाराहरणपटुसाहाय्यकरणात् ॥
तनुत्यागे न्यासीकृतधनुरिवानङ्गकृतिना
तवाम्ब ! भ्रूभङ्गो मदघभरभङ्गाय भवतु ॥

(३५)

ललाटन्ते मध्ये परिकलितक॑स्तूरिकमदः
सुकेशान्ते कान्तं स्फुरितशशिकान्तोपलनिभम् ॥
विडम्ब्य व्योमान्ते धृतकलकलङ्कः पुनरयं
मुदे शङ्के मातः प्रतिपदि शशाङ्को न भवति ॥

---

(३३) जगदेव तत्तन्नाटकीयपात्रीकृत्येर्थः २ प्रकृतिनटवेषनिपुणः यद्वा नटने इति सप्तम्यन्तं तत्र तथ्याचरणचतुर इति भावः ३ पटक्षेपादिना तत्तद्दृश्य दर्शनादिनिर्घो ४ शृङ्गार करुण शान्तादिरसजातम्–५ सर्वरसो ऽविषमरसोवा–६ सर्वेषाम्मनसि सर्वस्वावसाने वा मम कारुण्याभिनयक्षणे हरहृदयरङ्गभूमिविहारोभूयादिति योज्यम् ८ कटाक्षे प्रधाननटत्वारोपो विशेषणार्थगम्यः–

(३४) १ जिता नियतिर्येन तस्याशिवयोगिन इति भावः समाधिहरण सहायतादानात् हेतोः कृतज्ञेनेत्यन्वयः अनङ्गकृतिनेत्यस्य विशेषणम् २ स्वदाहेन्यासीकृतधनुरिव तव भ्रूभङ्ग इत्यन्वयः

(३५) १ कस्तूरीतिलकयुक्तामित्यर्थः २ अनुकृत्येर्थः

(३६)

अदूरे सीमन्ताद्बहिरुदितसिन्दूररसंना–
लिहांनवालालाटिकललितकालाधरकलाम् ॥
यथा व्याली मौलीभवदलिवरालीरुचिरसा–
वधान्येणीनेत्रे ! भवदलकवेणी दलतु मे ॥

(३७)

यदैवेदञ्जातञ्चमरमरीपाणिलुलितं
समीराञ्चचीराभरणभृतहीरांशुकलितम् ॥
तदाश्रीरम्बन्दे श्रितशतचकोरीरतिकरं
शरीरन्ते लीलायितमिलितकीरस्मितमुखम् ॥

(३८)

अतीता स्वर्वालाललितवचनालापितयशो–
विडौजस्सौराज्यप्रसरदभिलाषा जननि ! चेत् ॥
प्रणीतानन्दा ते स्मितहसितशीतांशुरचिर–
द्युतिस्फीता प्रीता नयन मधिनीता ऽकृतिरियम् ॥

---

(३६) १ रसनान्तम्व्यालीविशेषणम् २ ललाटस्थचन्द्रकलामभिव्या–
प्यलिहानेत्यन्वयः ३ श्रेणीवद्धभ्रमरराजीव राजमाना वेणीविशेषणम्

(३७) १ वायुना प्रेरितपटम्–इत्यर्थकं समस्तपदम् २ शरीरविशे
षणम् ३ रलयोः साम्यात्–श्रीयुक्तमित्यर्थः श्रियमीरयतीति वा व्युत्पत्तिः ३
चन्द्रभ्रान्त्येति भावः ४ स्मितमुखान्तर्लक्ष्यदशनेषु दाडिमबीजबुद्ध्येति भावः–

(३८) १ स्वरित्यारभ्याभिलाषान्तं समस्तपदम्–ईदृश्याभिलाषाऽऽ
तीतेति समन्वयः

(३९)

अहो ते वात्सल्यं ह्रतसकलशल्यङ्कलयासि—
घृणां हित्वां सर्वापनयमपनीया ऽपि मनसः ॥
महामोहादन्धं बहुदुरितदुर्गन्धमपि मां
निजाङ्के निश्शङ्कन्तरुणहरिणाङ्काभवदने ! ॥

(४०)

तुलाङ्कृत्वैभिस्ते कुसुमहिमरश्म्यादिभिरहो
जगन्मातु र्मत ॐ ! प्रकृतनरकान्ताङ्गतुलितैः ॥
शिवे ! किम्पापाय प्रथयति मतिः स्वन्नहि कवेः—
स्मृतेः सम्बुद्धौ चेत्त्रुटिरिति मभाल्पाम्मृष पुनः ॥

(४१)

क्व मान्या त्वम्मात ! र्जगदवितुरन्या ऽऽत्मवशिता—
क्व मे वामा रूक्षात्तरमुखरधामा स्तुतिरियम् ॥
तथाप्येषा रम्या तव भुवननम्याङ्घ्रिनिहिता—
यथा धूलिर्नीता सुमनसि परीता पवनतः ॥

---

(३९) १ अपासितसर्वदुःखम्-कृत्वेति शेषः पुरोवर्तिमामित्यस्य विशेषणम् विधेयभूतम् २ कलयसीत्यनेनाधारतया ऽन्वेति—

(४०) १ साधारणनारीजनाङ्गोपमानीकृतैः कुसुमहिम रश्म्यादिभिरित्यस्य विशेषणम् २ एभिस्ते तुलाङ्कृत्य। कवेर्मतिः स्वम्पापायकिन्न प्रथयति अपि तु प्रथयत्येव यद्येवन्तर्हि एणीनेत्रे हरिणाङ्काभवदने इत्यादिकथनम्ममापिदोष एवेति परिहराति चतुर्थचरणेन—

(४१) परमेश्वरस्यापरा स्ववशीकृतिरूपा त्वङ् क्वेत्यर्थः

(४२)

अहो पारे वाचां त्वमसि यदतो मे स्तुतिरियम्
जगन्मय्या मातुः स्मरणमिति वा ऽज्ञानसरणिम् ॥
दधत्या मामङ्के प्रणमनमथो मर्षय शिवे !
गुणो वा दोषो वा तव कृतक शक्तेर्विलसितम् ॥

(४३)

क्वचित्काश्या म्मात ! स्तव पदमुपेत्यैव नितरां
करोटौ भिक्षार्थम्प्रणिपतितमूर्ध्नि प्रियतमे ॥
ममत्वञ्चेत्स्नेहः स्मृतिमुपहृतां कल्पय पुरस्-
क्रियाङ्काशीनाथे विरलतरवाचाम्परिणतिम् ॥

(४४)

इला वा कीलालन्दहनपवनौ किञ्च गगनं
त्वया शक्त्या ऽशून्यं सकलमिति तत्त्वं सुविशदम् ॥
विशेषाणामेषां विनिमयपरेपान्तव पुनः.
प्रपञ्चे पञ्चत्वन्नयासि तदु तत्त्वं व्यवहृतेः ॥

---

(४२) तान्तामज्ञानसरणिम्मर्षयेति योज्यम्-

(४३) १ शिवे गृहीतभिक्षार्थकपाले एतां स्मृतिम्- स्तुतिवाक्परिणति-रूपम् पुरस्क्रियाङ्कल्पयेति सारोऽर्थः किञ्चैतन्नामके मम सुहृदीत्यप्यर्थः

(४४) १ इलेत्यादिगगनान्तम्पञ्चभूतं त्वया शक्त्या कृत्वेति शेषः शून्यमवस्तु महदादितत्प्रकृतिभूतायान्त्वयि शक्तौ स्थितायामकिञ्चनमेवैतत् क्रियतेति भावः यद्वा त्वया शक्त्याऽशून्यम्भूतमेवैतादित्येवन्त्वन्मूलत्वादमूल-त्वाद्वैषां तत्वं सुविशदम् स्पष्टीकृतमित्यर्थः वेदान्तनये तदतिरिक्तस्य कस्याप्य-भावात्—न्यायनये कारणत्वत्ततत्पदार्थत्वाङ्गीकारेऽपि शक्तिसहकारेणैव तत्त

(४५)

शिवा जाता पुंसे वितरसि तदाकारिणि ! शिवम्—
प्रसूर्बीजक्षेत्राङ्कुरमिति गुणानङ्कुरयसि ॥
उमाऽऽकाराद्वादौ विनिमितिरथोंकारविषया—
स्वतन्त्रा त्वन्तस्मात्सुकृतिपरतन्त्रा विजयसे ॥

त्कारणताया अभ्युपगमात् शक्त्यशून्यत्ववादे समञ्जसमेवैतदवच्छेदकतया वा शक्तेस्स्वतोऽङ्गीकारात्—पंचत्वसमनियतत्वमभेदेवारयति विशेषाणामित्यादिना अयम्भावः पुनरेवंसत्यपि विनिमयपरेषांविस्त्रानुविस्त्रनादिच्छलेनविपर्य्यासविमिश्रणादिना तत्तदध्यासतत्पराणां तव भवत्या विशेषाणाम् विशेषगुणानामप्रासिद्धयेऽपिप्रासिद्धया दृष्टिभेदकानाम्प्रपञ्चेऽनियत्या विस्तारे पञ्चत्वम्पञ्चभेदभिन्नत्वमनैयत्ये विस्तृतत्वन्नयसि तत्-उ-वितर्के व्यवहृतेर्व्यवहारदशायास्तत्त्वम्-यद्वोतत्वमेकम्पदम् व्यवहृतेः प्रोतत्वमित्यर्थसंक्षेपः यथायथमन्येषामपि दर्शनानामिहैव समन्वयसम्भवादिति दिक् ।

(४५) १ पुंसे परमपुरुषाय तादर्थ्ये चतुर्थी शिवा स्त्रीत्वविशिष्टप्रकृतिका जाता— हे तदाकारिणि ! तत्पदप्रतिपाद्यवस्त्वभिन्नाकृते ! शिवं वितरसीतिसंबन्धोन्वयः सांख्यविदाम्प्रकृतेरेव कर्तृत्वात्—त्वमेव पुरुषायाधीशिषेत्वमेव च शिवम्वितरसीति तदधिष्ठात्र्यपिलिङ्गवैविध्येऽपि त्वमभिन्नेति तत्तद्योगयाथातथ्येनाभेदस्थितिरेवेति भावः— पुंसे भक्तजनाय वेत्येकांशिकम्— किञ्च मीमांसितकर्मोत्पत्तिगुणफलाद्यभिधायकवाक्यैर्निर्णीततत्तत्स्वरूपस्यैवेष्टो पलब्ध्याकारपरिणत्यादिफलकत्वेनाभिधानेत्वमेवैभिस्त्रिभिर्लिङ्गैः स्समासव्यासाभ्यां सद्यादृष्टतत्फलस्वरूपतया बीजक्षेत्राङ्कुरमिति समाहारे : नपुंसकं कर्म प्रसूस्त्वमंकुरयसीत्यर्थः इदानीमोङ्कारपरिणामभूताकारत्वमुमात्वं व्याहरति-ओमित्येतद्विषया विनिमितिरेकस्मिन्नन्यथाकारभानं विपर्य्यासोवा- अयम्भावः विवर्त्तवादेप्रणवब्रह्मण आदौ आकारादाकारिविवर्त्तादुमात्वम्भ-

(४६)

त्रयीं नाम्नामेतां शिवसुमनसाऽऽम्नातविषयां–
गुणैर्वा लिङ्गैर्वा शिव शिव शिवोमापतिरतिम् ॥
विभाव्यैवं य स्त्वां, स्मरति तरतीमं श्रममयं–
कृतंवा कृत्यम्मे सकलकरणात्मप्रयतितम् ॥

(४७)

नन्दन्त्वद्य जगन्त्यमन्दमहिमोद्रेकावलोकादथो–
मोदन्तामधिनोऽपि विद्रुतदरा देव्या दयाजागरैः ॥
अम्बेयं विदधाति रामभवनोपाध्यायशिष्यस्य मे–
सर्वैरप्यवहेलितस्य पतितस्योद्धारसम्भारकम् ॥

वसीतिशेषः किञ्चोमेत्यत्रोकारस्यादौ वादावाकारस्वरयोजनादोमितिरूपं सिद्ध्यतीति त्वत्त एवाक्षरब्रह्मावगम इति तत्तद्योगाभ्यासाद्युपायैर्ध्येयभूतान्ब्रह्म साक्षात्काराय त्वमेवेत्यतः सुकृतिपरतन्त्रा स्वतन्त्रा त्वं विजयस इति संक्षेपः–

(४६) १ एताम्पुरोवर्तिनीं शिवशिव शिवेति प्रकृतिमात्रप्रतीतिविषयां नाम्नां त्रयीमुमापतेरतिर्यत्रेति-यद्वा रतेरेव विशेष्यतयाऽऽभेदेतत्पुरुष एव–शिव-सुमनसेत्याद्यपितद्विशेषणमेव गुणैर्वा सत्वरजस्तमसामेव साम्योपचयापचयै-स्तत्तल्लिङ्गभेदस्य शाब्दिकैराम्नातत्वात् तेषामेव लिङ्गत्वादभेदेनान्वयः यद्वा लिङ्गैस्तत्तदाकारचिह्नविशेषैर्वैकत्र भेदबुद्ध्या शिवारूपेण शिवइतिरूपेण शिवमितिवैवम्भिभाव्य यस्त्वां स्मरति स सकलकरणात्मप्रयतितम् श्रममय-ङ्कृतंवा कृत्यं वातरति मे इति शेषः अयं सश्रमं वा तरति तेनैव श्रमोऽयन्तीर्ण इति दिग्दर्शनम्—

(४७) १ अस्मादित्यर्थः २ निर्भयास्सन्त इति भावः ३ प्रोफेसर गवनमेण्ट सं० कालेज काशी गुरोर्नाम—

(४८)

इदं स्तोत्रम्मातुर्वदनमधिनीतङ्कचिदहो-
शतं सूतेऽभीष्टम्भुवनजननीप्रीणनदिशा ॥
निशादौ सौराज्यम्बुधविजयिविद्याविलासितिं-
निशार्द्धे ताः सिद्धी १ पुनरपि निशान्ते त्रिदशताम् ॥

(४९)

वुध १ कान्तारामो यमजनयदेकन्तनुजनिं-
स मर्यादादेव्याम्प्रविदितमुमापत्यभिधया ॥
कृतन्तेनाम्बायाः स्तवनमधिकाशि प्रवसता-
शिवाख्यन्तत्तुष्ट्यै तदहरहरेतत्प्रभवति ॥
विद्यानुरागिजनतागुणसूचिकेव-
निर्मुद्रितैकशिवमूर्त्तिनवेन्दुवर्षे ॥ सं. १९८१ ॥
शैवेय्यसौ स्तुतिरुमापतिवाङ् मुदे स्तात्-
सत्यप्यसत्यापि च विश्वजनीनदृष्टिः ॥

॥ श्री शिवा पातु ॥

---

(४८) १ प्रसत्तिमार्गेण-(४९) प्रसिद्धपरामर्शि-इति श्रीश्याम-सुन्दर-शर्म्मकृता शिवाटिप्पणी समाप्ता । श्रीशिवार्पणमस्तु ।

॥ अथ श्रीकुबेरनाथमाहात्म्यम् ॥

(१)

काश्या ऽ पुरः श्रीगिरिजापतेरुदक्-
क्रोशे चतुष्षष्टिमिते स्थलं क्षितौ ॥
किमप्यपूर्वं वरिवर्त्ति जृम्भितं-
स्तुतं समस्ताक्षितिचारिभि र्नरैः ॥

(२)

श्रीजानकीजन्मभुव ऽ प्रतीचिदिग्-
भागेऽप्ययोध्यापुरपूर्वतः स्थितम् ॥
अवाक्च नेपालपशम्भुलिङ्गतो-
ध्रुवँ व्यथा तीर्थभुवां हृदुद्धुरम् ॥

(३)

नानालतासन्ततिसन्ततं स्तृतं-
समुन्नतम्भूधरभूमिसन्निभम् ॥
तमालतालद्रुमशालशालितं-
रसालजालैरभितोऽभिशोभितम् ॥

(४)

समुन्नताश्वत्थपुराणरोहिणा-
दिकैश्शुभच्छायमपायबाधकम् ॥
प्रफुल्लवीरुद्गणगन्धसम्पतत्-
प्रमत्तभृङ्गैरपि मञ्जु गुञ्जितम् ॥

(५)

नानासरः कूपसुरूपितं क्वचित्-
क्षेत्रं कुबेरस्थलनामविश्रुतम् ॥
क्वचित्प्रगीतं विविधैर्विहङ्गमैः-
सुदर्शनैश्श्रोत्रमनोहरम्वरम् ॥

(६)

नानाविधैः सिद्धगणैरधिष्ठितम्-
पुरा पुराविद्भिरनेकशः स्तुतम् ॥
विभूतिमद्भूतलभूषणीभव-
द्भुवीव भातीश्वरभूधरः परः ॥

(७)

धनाधिपस्यात्र तपःप्रभावजं-
तदीयनाम्ना विदितन्धरातले ॥
संस्थानवैषम्ययुगप्युपोर्जितं-
स्वयम्भुलिङ्गम्वरशालिशूलिनः ॥

(८)

समेधतेऽनाद्यविविक्तसम्भवम्–
भवानुकम्पैकनिदानमुच्छ्रितम् ॥
कुबेरनाथाऽभिधयाऽधिसंस्तुत–
न्न कस्य कामानिह पूरयत्यदः ॥

(९)

असावसाधारणगौरवान्वितः–
कुबेरनाथऽकमनीयसंश्रयः ॥
स्मृतोमनागप्यधिमानसञ्जनै–
रनेकथा संविदधाति वाञ्छितम् ॥

(१०)

अमुं विधायेश्वरमक्षिगोचर–
श्चरन्त्यभीकागरसागरम्भवम् ॥
नरस्तरन्त्येव सुदुस्तरन्तथा–
सुपूजितो यैर्जित एव तैर्यमः ॥

(११)

अनेन लोकोपकृतीर्विधित्सुना–
शिवेन सर्वोत्तरशक्तिशालिना ॥
न ये स्वकामैरभितर्ष्पिताऽपरा–
श्चिता तदीया ननु भाग्यभूमिका ॥

(१२)

समात्मसम्भेदनसाम्यशालिनी–
शिवैतदर्द्धाङ्गमुपास्त्यदो वशा ॥
जगद्विधानैकपराऽपि तद्गुणा–
न्नरः समर्थः कतरोऽभिवर्णितुम् ॥

(१३)

न यत्र मूर्च्छन्त्यपि मारुता गुणा–
न जातु जैवातृकचित्रभानुजाः ॥
न वा प्रकाशा इतरेऽधिकारिण–
स्तदप्रकाशं विचकास्त्यदः पदम् ॥

(१४)

असौ प्रकृत्या शिवयाऽधितोषितो–
गुणत्रयीयोगविशिष्टया तया ॥
अवाप्य भूयोऽभिनयानिदम्परान्–
महानटो भूमिकया विवर्त्तते ॥

(१५)

दलम्फलं वा जलमेव केवलं–
मनाङ् मनो वाऽर्प्पितमस्य पादयोः ॥
फलत्यलभ्यान्यलमत्र लम्भिता–
पुरस्क्रिया काऽप्यफला न लभ्यते ॥

(१६)

अमुष्य लिङ्गस्य हि मूलमार्गणै-
रिदम्प्रभुर्भूनिरखानि केनचित् ॥
पराञ्चि चानाऽप्यहिसंस्थितिं यतः-
पराश्रितौ विष्णुविधी परस्तु कः ॥

(१७)

असौ प्रजास्स्वास्सुतवित्तवाञ्छिनी-
र्ध्वजांशुकैराह्वयतीव लोलिभिः ॥
प्रतर्प्पितुन्तुङ्गतरङ्गितद्युतौ-
वसन्निवाभ्रंकषकाशिमन्दिरे ॥

(१८)

अमुष्य पादावुपवन्द्य कर्हिचि-
ज्जटान्तगङ्गेक्षणतार्ज्जिताऽप्यमुम् ॥
विदूरतो लोलति लोलुपान्तरा-
तरङ्गिनारायणगण्डजा नदी ॥

(१९)

असुं समीपस्थितभूपसागरा-
भिधस्य तीरं सरसस्समाश्रिता ॥
सुजल्पयन्ती स्वकमूकसेवका-
नुपास्ति जल्पाभिधया सरस्वती

(२०)

अदूरतश्चाप्यतुल्योदया दया–
मयीह जागर्त्ति वरोन्मुखा नृषु ॥
अपारकारुण्यसभाजितत्रयी–
परमभावा खनिवारवासिनी ॥

(२१)

अलं हि तीर्थाध्वरदानया जना–
समाधिभिर्यावदसौ महेश्वरः ॥
कृपालुराराद्नुकम्पते जना–
न्दिवा न दीपप्रभया प्रभूयते ॥

(२२)

सदा फलस्यापि पुराणवेदनै–
रुमापतेरस्य विशेषता परा ॥
सितेतरासु प्रतिवर्णिता जनै–
रुपेयते मासचतुर्दशीष्वहो ॥

(२३)

ततोऽपि माघेऽथ ततोऽपि फाल्गुने–
ततोऽपि वैशाखचतुर्दशी तिथौ ॥
अमुष्य शक्ते ॐपारिबृंहणाम्विदु–
स्ततोऽत्र सम्मेलविशेष ईक्ष्यते ॥

(२४)

विशिष्टजाग्रत्पणपण्य वीथिकं–
समस्तवस्तुक्रयविक्रयोर्ज्जितम् ॥
भवत्यदोदर्शनहेतुकन्तदा–
महद्दिगन्तागतलोकसङ्गतम् ॥

(२५)

न काशिकायामधिगङ्गमर्पितं–
न वा प्रयागे त्रिक संगमे तथा ॥
न वा कुरुक्षेत्रधरासु कल्पते–
फलाय दत्तन्तु यथेह किञ्चन ॥

(२६)

माहात्म्यदिग्दृष्टिधियेदमीरित–
म्मयास्य संक्षिप्ततरं हि वर्णनम् ॥
अदो भवेत्साधु सदो मुदे सदाऽ–
धुनातनङ्किञ्चन सान्निशम्यताम् ॥

(२७)

अत्र श्रीजगदानन्द, शर्म्मणा ब्रह्मचारिणा ।
विद्यालयो य आस्थापि, ब्राह्मणान्ब्रह्म वेदितुम् ॥

(२८)

प्रत्यहं सोऽभ्युदयते, माहेश्वरकृपाश्रयः ।
आश्रितोबहुभिश्छात्रैः सर्वशास्त्रमपिप्सुभिः ॥

(२८)

(२९)

अध्यापयन्निह कुलानि शतन्द्विजानां-
श्रीश्यामसुन्दरबुधेन समं समन्तात् ।
हृद्येन सर्वगुणग्राहिधिया तदीय-
स्वान्तोद्गतप्रणयराशिवशंवदोऽहम् ॥

(३०)

पूर्वं शिवास्तुतिमकार्षमिमान्तदीय-
कीर्त्त्या कुबेरपदवर्णनयैव साकम् ॥
निर्मुद्रयामि सुधियः परिशीलयन्तु-
याचेतरामहमुमापतिरित्यजस्रम् ॥

(३१)

कुबेरनाथं संपूज्य सोमे वा शुक्रवासरे ।
अधीयानोऽथवा शृण्वन्नेतत् पापैः प्रमुच्यते ॥
* श्रीकुबेरनाथः पातु *

॥ इति ॥

